
РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.109>

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ

Белов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID ID: 0000-0002-7168-9488*

Белова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID: 0000-0003-2077-2342*

Пирога І.С.

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID ID: 0000-0002-2798-7795
maks7@meta.ua*

Белов Д.М., Белова М.В., Пирога І.С. Докази та доказування в конституційному судочинстві: доктринальні аспекти.

Зазначено, реалії суспільного життя, політична обстановка, глобальні процеси трансформації явищ та процесів вимагають правової точності у розумінні фундаментальних приписів, про які вказує Конституція, а також забезпечення відповідності законодавства її положенням. Щодо першого питання є два шляхи вирішення: деталізація положень, що у певній мірі створює громіздкі кодифіковані тексти, складні до застосування, або ж чіткі, місткі формулювання конституційних норм, які передбачають встановлення фундаментальних принципів функціонування державної влади і суспільства, без детальних розширених текстів. Відзначено, інститут судового доказування в конституційному судочинстві врегульований не так ретельно, як у провадженні у кримінальних, арбітражних та цивільних справах.

Вказується, конституційний судовий процес це особливе середовище, що відрізняється від інших, існуючих у нашій державі, судових процесів: у сфері діяльності, повноважень судових органів, суб'єктів, стадій, юридичної сили рішень. Особли-

вості середовища, де здійснюється доказування, безумовно, породжують специфіку у предметі доказування, суб'єктах, зміст та види доказів. Це породжує необхідність більш детального регулювання доведення та доказів у конституційному судочинстві. На наш погляд, доказування є різновидом процесу пізнання, що здійснюється у порядку, встановленому законом і охоплює діяльність суб'єктів, залучених до конституційного судочинства. А тому, доказування в конституційному судочинстві – це різновид пізнання, що здійснюється у порядку, встановленому законом і охоплює діяльність суб'єктів, залучених до конституційного судочинства, являє при цьому поєднання як когнітивної так процесуальної діяльності. Когнітивна складова характеризує процес пізнання, а процесуальна – особливу форму, яку набуває власне пізнання в рамках правил конституційного судочинства. При цьому, конструкція предмета доказування у конституційному судочинстві впливає (відповідає) із прийнятої у національному праві конструкції предмета доказування. Проте, звертаємо увагу, варто було б унормувати специфіку предмета доказування в конституційному судочинстві як процес, спрямований на вирішення питань права.

Ключові слова: Конституція України, конституціоналізм, Конституційний Суд України, доказ, процедура доказування, конституційне судочинство.

Byelov D.M., Bielova M.V., Piroha I.S. Evidence and proving in constitutional proceedings: doctrinal aspects.

It was noted that the realities of social life, the political situation, global processes of transformation of phenomena and processes require legal accuracy in understanding the fundamental prescriptions specified by the Constitution, as well as ensuring the compliance of legislation with its provisions. Regarding the first question, there are two ways of solving it: detailing the provisions, which to a certain extent creates bulky codified texts that are difficult to apply, or clear, comprehensive formulations of constitutional norms, which provide for the establishment of fundamental principles of the functioning of state power and society, without detailed extended texts. It was noted that the institution of judicial evidence in constitutional proceedings is not as carefully regulated as in proceedings in criminal, arbitration and civil cases.

It is indicated that the constitutional court process is a special environment that differs from other court processes existing in our country: in the field of activity, powers of judicial bodies, subjects, stages, legal force of decisions. Peculiarities of the environment where proof is carried out certainly give rise to specificity in the subject of proof, subjects, content and types of proof. This creates the need for more detailed regulation of proof and evidence in constitutional proceedings. In our opinion, proof is a type of cognitive process that is carried out in the order established by law and covers the activities of subjects involved in constitutional proceedings. And therefore, evidence in constitutional proceedings is a type of knowledge that is carried out in the order established by law and covers the activities of the subjects involved in constitutional proceedings, at the same time it represents a combination of both cognitive and procedural activities. The cognitive component characterizes the process of cognition, and the procedural component characterizes the special form that cognition takes within the framework of the rules of constitutional justice. At the same time, the construction of the subject of proof in constitutional proceedings follows (corresponds) to the construction of the subject of proof adopted in national law. However, we draw your attention, it would be worthwhile to normalize the specificity of the subject of proof in constitutional proceedings as a process aimed at solving legal issues.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutionalism, Constitutional Court of Ukraine, proof, proof procedure, constitutional judiciary.

Постановка проблеми. Сучасне право та його галузі, як дві площини – ординарна та спеціальна – частково перехреснюються, а частково – конфліктують, вони практично не пристосовані і не можуть адекватно реагувати на нові загрози державі, як громадянам нашої країни так і суспільству в цілому, виходять з джерел, які взагалі не розглядають або не відносять до потенційних об'єктів правового регулювання, або не знають, як це можна регулювати. Це загрози від воєн (в тому числі й гібридних). Отже, цілісне бачення конституціоналізму, покликаного розуміти й пояснювати науку конституційного права, виходячи з певних концептуальних основоположень, що, в свою чергу, наближаються до ряду базових установок та відрізняються довготривалістю свого впливу – нагальна потреба самої науки конституційного права, відповідь на її прагнення пізнати природу своєї діяльності, а через це і себе [12, с. 55].

Конституція України, як основний закон нашої держави є визначальним документом, що формує засади функціонування найважливіших державних інституцій, а також взаємодії людини із державою. Однією із властивостей конституції є її стабільність з метою забезпечення постійності відносин та правової передбачуваності. Дотримання стабільності конституції кореспондується із іншими її властивостями, що і визначає її особливий статус та місце [1, с. 35].

Однак, реалії суспільного життя, політична обстановка, глобальні процеси трансформації явищ та процесів вимагають правової точності у розумінні фундаментальних приписів, про які вказує Конституція, а також забезпечення відповідності законодавства її положенням. Щодо першого питання є два шляхи вирішення: деталізація положень, що у певній мірі створює громіздкі кодифіковані тексти, складні до застосування, або ж чіткі, місткі формулювання конституційних норм, які передбачають встановлення фундаментальних принципів функціонування державної влади і суспільства, без детальних розширених текстів. Практика міжнародного конституціоналізму лише підтверджує, що останній варіант конституцій є більш переконливим до застосування. Для прикладу, Конституція Сполучених Штатів Америки, схвалена в 1787 році, діє до сьогодні і зазнала лише 27 поправок. Пояснюючи причини такої стабільності, відомий американський юрист А. Кокс, вказує, що «первісна Конституція, як і раніше, добре нам служить, незважаючи на величезні зміни в усіх галузях життя Сполучених Штатів, тому що творці Конституції володіли достатньою мудрістю, щоб вкласти в неї рівно стільки, скільки було потрібно, але не більше» [2, с. 12].

Стан дослідження. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в багатьох працях вітчизняних учених, зокрема, О.О. Бандур-

кою, Ю.В. Бауліним, В.Ф. Бойком, В.Д. Бринцевим, Ю.М. Грошевим, А.С. Головіним, М.М. Гультаєм, Н.Л. Дроздович, А.Я. Дубінським, В.М. Кампом, Н.І. Клименко, В.О. Коноваловою, М.В. Костицьким, Н.В. Костицькою-Кушаковою, В.Т. Маляренком, О.М. Мироненком, М.А. Погорецьким, Б.М. Пошвою, П.М. Рабіновичем, О.А. Селівановим, О.О. Селівановим, М.І. Сірим, А.А. Стрижаком, В.М. Шаповалом, В.Ю. Шепітьком, Н.Шапталю та багатьма іншими. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій та наукових праць, окремі актуальні питання, зокрема щодо особливостей предмета доказування в конституційному процесі, залишились недослідженими.

Мета статті. Мета даної публікації полягає в тому, щоб розглянути зміст підходів сучасних вчених щодо сутності та особливостей доказів та доказування в конституційному судочинстві.

Виклад матеріалу дослідження. Інститут судового доказування в конституційному судочинстві врегульований не так ретельно, як у провадженні у кримінальних, арбітражних та цивільних справах. Специфіка конституційного судочинства як особливої форми відправлення правосуддя допускає відсутність у законодавстві норм, що визначають поняття, ознаки та властивості доказів, предмет доказування, розподіл тягаря доказування, збирання, перевірку та оцінку доказів та ін. Над КСУ немає вищої судової інстанції, яка оцінювала б конституційність і обґрунтованість його рішення. Крім того, невеликий обсяг правового регулювання доказування в Конституційному Суді пояснюється тим, що, як правило, у Суді досліджуються не факти реальності, а юридичні документи переважно закони [6, с. 24].

Докази та відповідна діяльність щодо їх збирання, дослідження, оцінка та використання давно привертає інтерес вчених різних напрямів юридичної науки. Поняття «доказ» та «доказування» є одними з центральних у науці та практиці, що зумовило необхідність глибокого вивчення даних питань, відокремлення окремого наукового напрямку – теорії доказів, особливо в конституційному судочинстві. Відзначимо, юридичне пізнання як діяльність можна розглядати як складну систему, що складається з цілого ряду елементів і має певну структуру, що дозволяє говорити про технологічний процес відтворення юридичних знань. Аналіз внутрішньої структури юридичної пізнання дає можливість глибше і повніше виявити всі особливості цієї діяльності. Виявлення та вивчення того, як побудовано юридичне пізнання, є необхідною передумовою і для вирішення проблем його наукової організації та управління. У юридичному пізнанні центральною ланкою є теорія доказів, ядро якої – поняття «доказ» – трактується досить різнопланово, особливо, в конституційному судочинстві [13, с. 45].

Історично так склалось, що Україна не є частиною країн, які є державами загального права, а відтак, суди загальної юрисдикції не наділяються повноваженнями у сфері конституційного контролю та інтерпретаційними функціями. Запроваджена в Україні кельзенівська модель створення спеціально уповноваженого органу конституційної юрисдикції передбачає наділення саме його повноваженнями перевірки відповідності законодавства положенням конституції та здійснення тлумачення законодавства. Конституційний Суд України має володіти певним інструментом, який би допомагав йому юридично оформити чи закріпити прийняті рішення, відтак, акти є таким засобом, що юридично оформлює результати розгляду Судом матеріальних, процесуальних чи організаційних питань. Прийняттю певного рішення Конституційним Судом України передують формування його думок, що й ґрунтуються на певних позиціях, переважно правового характеру [13, с. 46].

Відзначимо, особливістю доказування як процесу судового пізнання у конституційному провадженні є те, що тут не визначаються фактичні обставини, встановлення яких належить до компетенції інших судів. Це пов'язано з тим, що Конституційний Суд у цій категорії справ вирішує виключно питання права, а судовому засіданню не здійснюється доведення деяких фактичних обставин. Хоча вже на стадії прийняття звернення, вирішуючи питання про його допустимість, цей Суд встановлює такі фактичні обставини: факт видання акта, що підлягає перевірці; факт застосування цього акту до заявника та ін. [14, с. 54].

Процесу доказування та збирання доказів у конституційному судочинстві відводиться одне з основних місць. Це зумовлено тим, що саме на основі правильно зібраних доказів можна винести законне та справедливе судові рішення, крім того, сам судовий процес проходить з дотриманням одного з провідних принципів – змагальності та рівноправності сторін. В той же час слід зазначити, що доказування (незалежно від виду судочинства) має спільні риси як певний вид пізнання [3, с. 35].

Тобто, насамперед, доказування є різновидом процесу пізнання, що здійснюється у порядку, встановленому законом і охоплює діяльність суб'єктів, залучених до конституційного судочинства. Звідси, впливають ознаки доказування:

1) доказ є різновидом процесу пізнання. У цілому нині встановлення обставин справи виступає різновидом процесу пізнання, котрій характерна наявність об'єкта пізнання, засобів, з допомогою яких пізнається об'єкт. Як об'єкт пізнання у конституційному судочинстві виступають, наприклад, відповідні нормативно-правові акти, конституційність яких підлягає перевірці. Засобами пізнання є засоби доказування;

2) доказування поширюється на суб'єкти, залучені до конституційного судочинства. Варто виділити три групи суб'єктів, що у процесі доказування:

– суд, який має розглянути та вирішити підвідомчу справу (бере участь у збиранні, дослідженні та оцінці доказів),

– сторони є активними учасниками процесу доказування, оскільки саме вони збирають та подають докази до суду, беруть участь у їх дослідженні під час розгляду справи,

– інші суб'єкти також беруть участь у доказуванні, виконуючи допоміжні функції (свідки, експерти, спеціалісти).

У тій чи іншій формі кожен із зазначених суб'єктів залучається до процесу доказування у справі;

3) доказування здійснюється у порядку, встановленому законом. Доказування здійснюється у відповідній процесуальній формі. Саме процесуальна форма кардинально відрізняє конституційне правосуддя від інших способів вирішення справ [4, с. 22].

В рамках дослідження, інтерес викликає зміст предмета доказування у конституційному судочинстві та процес встановлення фактів, що тягнуть юридичні наслідки. Основним об'єктом дослідження Конституційного суду виступають положення Конституції та інших нормативних актів, а деяких випадках конкретні життєві обставини. Тому потрібно розрізняти у предметі доказування юридичні факти, встановлені шляхом аналізу нормативних правових актів (правові обставини), та юридичні факти, встановлені шляхом дослідження конкретних життєвих обставин (фактичні обставини) [15, с. 67].

Отже, логічним є визначення, що доказування в конституційному судочинстві – це різновид пізнання, що здійснюється у порядку, встановленому законом і охоплює діяльність суб'єктів, залучених до конституційного судочинства, являє при цьому поєднання як когнітивної так процесуальної діяльності. Когнітивна складова характеризує процес пізнання, а процесуальна – особливу форму, яку набуває власне пізнання в рамках правил конституційного судочинства [16, с. 67].

У цьому виявляється особливість процесу пізнання – встановлення правових обставин. При вирішенні справи діяльність учасників процесу фактично спрямована на встановлення істинного змісту положень Конституції щодо правовідносин, що розглядаються, а також виявлення конституційно-правового змісту норм, що оспорується. Між сторонами, вказує А. Головка, фактично відбувається змагання у розумінні положень нормативних актів, заснованому на суб'єктивному тлумаченні норм, шляхом наведення правових аргументів, міркувань, висновків тощо. Факт відповідності/невідповідності оспорюваних положень Конституції встановлюється як положення,

зроблене на підставі з'ясування та зіставлення змісту нормативних актів. Виходячи з цього, зміст правових норм у конституційному судочинстві фактично є предметом доказування, що дозволяє встановити факт, що тягне за собою юридичні наслідки. Таким чином, при встановленні правових обставин предмет доказування набуває двоєдиної природи. З одного боку, це юридичний факт, що тягне за собою певні наслідки, що вкладається в традиційну конструкцію предмета доказування. З іншого боку, це зміст нормативних положень, на з'ясування яких здебільшого спрямовано діяльність Суду та інших учасників процесу, що є особливістю конституційного судочинства. [15, с. 67].

Відзначимо, спираючись на постулати одного з основних законів діалектики – закону про єдність і боротьбу протилежностей, який визначає закономірності розвитку явищ природи і соціально-історичної реальності, вчена Н. Шаптала цілком аргументовано стверджує, що сутність доказування у конституційному судовому процесі у справах про офіційне тлумачення Конституції України полягає у такому: по-перше, це використання, збирання та оцінка, які сприяють правильному розумінню питань «права», тобто юридичного змісту конституційної норми. По-друге, виходячи зі свого завдання – гарантувати верховенство Конституції України, Суд зобов'язаний розглядати конституційну норму, яка тлумачиться, з аксіологічної точки зору, тобто дослідити наявні у справі докази щодо відповідності цієї норми «духу» Конституції України – духовним, моральним, естетичним та іншим цінностям, закладеним в основу Основного Закону держави [5, с. 86].

Досліджуючи, процедуру доказування і значення доказів у конституційному судовому процесі М. Костицький стверджує, що даний вид судового процесу зберігає всі основні принципи, які закріплені в законодавстві, найважливішим з яких є змагальність і рівність сторін. Але, незважаючи на загальні принципи здійснення судочинства, конституційному процесу все ж таки притаманні певні відмінні риси, яких немає в інших галузевих процесах [6, с. 25]. При цьому, в ході доказування в конституційному судовому процесі на відміну від інших видів юрисдикційного процесу встановлюються обставини ідеального характеру, а не фактичні дані, факти, дії і події (матеріальні обставини).

Варто звернути увагу, відзначають Л. Руснак та О. Щербанюк, що Конституційний Суд України є судом права, а не факту, адже ця особливість прямо впливає на процедуру доказування в ньому і сприяє наявності низки особливих ознак, що відрізняють її від аналогічної процедури в суді загальної юрисдикції. Найсуттєвіша відмінність вже закладена у самій сутності Конституційного Суду як суду права. Це відображають положення статті

8 Конституції України про верховенство права і статті 4 Закону про Конституційний Суд України, де зазначено, що цей Суд керується насамперед правом, Конституцією України, а вже потім чинним законодавством та нормативно-правовими актами [7, с. 59].

Відзначимо, наявність діяльності у конституційному судочинстві щодо виявлення конституційно-правового змісту чинного права, істотно відрізняє його від інших судових процесів, де діяльність суб'єктів переважно спрямована на вирішення питань факту, тобто встановлення, дослідження та оцінку фактичних обставин. У цьому аспекті цікавою представляється характеристика конституційного судочинства, дана Ж.Овсепян, як своєрідної, аналітичної форми судочинства [17, с. 35]. Цілком очевидно, що наявність цієї специфіки в конституційному судовому процесі породжує особливості у способах здійснення доказування, зокрема, доказів, що залучаються, під якими навряд чи будуть розумітися «відомості про факти». Виходячи з цього, слід уніфікувати сформовані в процесуальних галузях терміни, правила, ступені регулювання питань доказування, оскільки вони не завжди аналогічні. Наприклад, замість терміну «доказ», під яким зазвичай розуміють відомості про факти, що встановлюються, використовуються такі терміни як «матеріали», «документи», «правові аргументи». Саме правові аргументи учасників конституційного судового процесу мають самостійне доказове значення для виявлення конституційно-правового сенсу права [18, с. 64]

Наявність певної специфіки в конституційному судовому процесі дозволило вченим розглядати це як одну з причин наявного обсягу законодавчого регулювання доказування. Так, на думку А. Бланкенагеля, жорсткі процедурні правила в конституційному судочинстві недоцільні, оскільки неминуче виникають ситуації, не передбачені жодними процедурними нормами. Орган конституційної юрисдикції повинен мати право діяти на свій розсуд, тобто самостійно формулювати відсутні процедурні елементи, нові правила [19, с. 35]. Однак конституційний судовий процес є способом реалізації права на судовий захист, у тому числі громадян. Право на судовий захист передбачає наявність гарантій, які б реалізувати їх у повному обсязі та забезпечити ефективне відновлення у правах у вигляді правосуддя, відповідального вимогам справедливості. Тому механізми реалізації права на судовий захист у вигляді конституційного судочинства, у тому числі питання доведення, мають бути регламентовані настільки, щоб вони стали зрозумілими та дієвими насамперед для громадян. Враховуючи особливу роль органу конституційної юстиції у реалізації правового захисту Конституції, необхідно забезпечувати більшу стабільність саме в законодавчому регулюванні

даних питань.

Висновки. Отже, конституційний судовий процес це особливе середовище, що відрізняється від інших, існуючих у нашій державі, судових процесів: у сфері діяльності, повноважень судових органів, суб'єктів, стадій, юридичної сили рішень. Особливості середовища, де здійснюється доказування, безумовно, породжують специфіку у предметі доказування, суб'єктах, зміст та види доказів. Це породжує необхідність більш детального регулювання доведення та доказів у конституційному судочинстві. На наш погляд, доказування є різновидом процесу пізнання, що здійснюється у порядку, встановленому законом і охоплює діяльність суб'єктів, залучених до конституційного судочинства. А тому, доказування в конституційному судочинстві – це різновид пізнання, що здійснюється у порядку, встановленому законом і охоплює діяльність суб'єктів, залучених до конституційного судочинства, являє при цьому поєднання як когнітивної так процесуальної діяльності. Когнітивна складова характеризує процес пізнання, а процесуальна – особливу форму, яку набуває власне пізнання в рамках правил конституційного судочинства. При цьому, конструкція предмета доказування у конституційному судочинстві впливає (відповідає) із прийнятої у національному праві конструкції предмета доказування. Проте, звертаємо увагу, варто було б унормувати специфіку предмета доказування в конституційному судочинстві як процес, спрямований на вирішення питань права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Данко В.Й., Белов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 73(5). 2022. С. 33–36.
2. Переклад англомовної громадсько-політичної літератури: система державного управління США / Л.М. Черноватий, В.І. Карaban, О.В. Ребрій, І.П. Ліпко, І.П. Ярошук; за ред. Л.М. Черноватого та В.І. Карабана. Вінниця, 2006. 380 с.
3. Селіванов А. Проблемні аспекти законотворючого процесу та їх відображення в рішеннях Конституційного Суду України. *Право України*. 2004. № 9. с. 35–40.
4. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / Антонов К.В., Сачко О.В., Тertiшник В.М., Уваров В.Г. / За заг. ред. д.ю.н., професора В.М. Тertiшника. К.: Алерта, 2015. 294 с.
5. Шаптала Н. Особливості доказування та оцінки доказів у конституційному судовому процесі у справах за конституційними поданнями. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 5. С. 84–91.

6. Костицький М. Доказування в конституційному судовому процесі. *Вісник Конституційного Суду України*. № 4-5. 2011. С. 24–26.
7. Руснак Л.В., Щербанюк О.В. Предмет доказування в конституційному судовому процесі. *Конституційно-правові академічні студії*. № 1. 2020. С. 58–63.
8. Данко В.Й., Белов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 73(5). 2022. С. 22–26.
9. Данко В.Й., Белов Д.М. Правові позиції Конституційного суду України як фактор ефективності судового процесу: питання теорії. *Матеріали міжнародного круглого столу «Право в умовах війни: пріоритети, завдання, функції» (м. Ужгород, 14 жовтня 2022 р.)*. С. 11–14.
10. Данко В.Й., Белов Д.М. Застосування рішень Конституційного суду в кримінальному судочинстві: окремі питання. *Матеріали міжнародного круглого столу «Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери» (м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р.)*. С. 9–11.
11. Белов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46–50.
12. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022. С. 55–59.
13. Белов Д.М., Белова М.В. Доказ в конституційному судочинстві: концептуальні засади. *Аналітично-порівняльне право*. № 6. 2022. С. 44–49.
14. Головкова А.Ю. К вопросу о понятии доказательств в конституционном судебном процессе. *Вопросы управления*. 2014. № 3 (9). С. 53–58.
15. Головкова А.Ю. К вопросу о предмете доказывания в конституционном судебном процессе. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5. Юриспруденция*. 2015. № 3 (28). С. 66–71.
16. Белов Д.М., Белова М.В. Доказування в конституційному судочинстві: питання методологічних засад. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 74(6). 2022. С. 66–70.
17. Овсепян Ж.И. Конституционное судебно-процессуальное право (конституционная юстиция): у истоков отрасли права, науки и учебной дисциплины. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 1998. № 2. С. 35–37.
18. Головкова А.Ю. Конституційний судовий процес як особливе середовище здійснення доказування. *Юридичні дослідження*. 2016. № 10. С. 63–69.
19. Бланкенагель А. Конституційний Суд: бачення свого статусу. *Конституційне право: східноєвропейський огляд*. 1994. № 2. С. 35–39.